

א.ד.מ. 4313
1000 - 2019
617 F.

אביבה חלמיש

(12/2019)

מעפילי 1945-1948 בהיסטוריוגרפיה הישראלית (1945-2019)

ההעפלה בשנים 1945-1948 הייתה דרמה אנושית ומדינית, ואף להכין אותה ללא הכרת שני אגפיה, שהשילימו זה את זה. באותן שנים היא הייתה אחד מאפיקי המאבק הציני להקמת מדינה יהודית בא"י ישראל ואחד מנתיבי ההגירה של יהודים ששרדו את השואה.¹ ההעפלה החלה עוד בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה בתור אחד מערוצי העלייה הבלתי לגלית לארץ ישראל המנדטורית. לא כל סוגי העלייה הבלתי לגלית הם בגדר העפלה, ומותר ההעפלה מסוגיה האחרים של העלייה הבלתי לגלית בכך שמטרתה ומהותה אינן רק, או בעיקר, כניסתם של עוד יהודים לארץ ישראל שלא על פי חוקי השלטונות, אלא נועדו לה גם מטרות מדיניות כלשהן, במישור הפנים-ציני, בחזית המאבק בשלטון הבריטי ובגורויו או לשם השפעה על דעת הקהל בעולם ועל מקובלי ההחלטות בבריטניה ובארצות אחרות. ההעפלה, על פי הגדרה זו, החלה בראשית שנות השלישים, ונהוג לחלקה לשלוש תקופות: לפני מלחמת העולם השנייה (בעשרים אלף מעפילים); בזמן המלחמה (כ-16,500 מעפילים); בין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל (כשבעים אלף מעפילים).

ההיסטוריוגרפיה הישראלית של ההעפלה בשנים שביין תום מלחמת העולם השנייה להקמת מדינת ישראל מתייחסת בעיקר לארבעה נושאים: הראשון הוא התפקיד שיעדה לה ההנהגה הצינונית; השני – תרומתה להקמת המדינה. בשני עניינים אלה נכללת ההתייחסות גם לצד הבריטי ולגורמים בין-לאומיים אחרים. הנושא השלישי הוא הצד הביציוני (רכישת הספינות, הכנתן, המסע לארץ, ההגעה לחוף או תפיסתו)²; והרביעי – האנשים שהיו שותפים להעפלה: התנהגות הצינונית, אנשי המוסד לעלייה ב', אנשי הפלמ"ח, המתנחלים האמריקנים והמעפילים. לא במקרה הרכאו המעפילים אחרונים במניין הנושאים, כמו שיוכרר בהמשך המאמר, הממוקד בהם, במעפילים. הוא נודע לאופן הצגת ההיסטוריוגרפיה הישראלית את המעפילים, את מניעיהם, את שאיפותיהם ואת התנהלותם מאז תקופת ההתרחשות של האירועים

לקוט מורשת

ער העשור השני של המאה העשרים ואחת. המאמר סוקר ומנתח את הקווים הראשיים, את המגמות ואת ההתחרות באופן שהוצגו המעפילים בהתבטאויות שנעשו תוך כדי התנהלותה של ההעפלה וכמה שנכתב עליה לאחר הקמת המדינה.

כשבעים אלף מעפילים הפליגו ב-65 אוניות של המוסר לעלייה ב' (ובאחת שארנגו הרווינדינוסיניסטם) בדרום מאירופה לארץ ישראל (שתי אוניות הפליגו מצפון אפריקה). החלוקה המקובלת של המעפילים לקבוצות משנה היא לפי קורותיהם במסע ההעפלה:³ כ-3,000 הגיעו בספנות שהמקו מעיני הבריטים והפליגו ישירות לחופי הארץ; כ-9,500 הגיעו באוניות שייטו הבריטים בלב ים, הורדו בנמל חיפה והתחזקו זמן-מה במחנה מעצר בעתלית; 4,500 מעפילי אקסטרודוס הוחזרו בשליש אוניות בריטיות לצרפת, ולבסוף גורשו לגרמניה; 52,000 היו עצורים פרק זמן (מחודשים אחדים עד יותר משנה) במחנות המעצר בקפריסין. רוב עצורי קפריסין הפליגו בספנות שייטו הבריטים בים, וכ-15,000 היו על סיפונן של האוניות קיבוץ גלילות ועצמאות (המכונות הפאנים, קיצור שמותיהן המקוריים: פאן יורק ופאן קרשנט), ששטו ישירות מונמל בורגאס בבלגריה, לקפריסין על פי הסכם בין הסוכנות היהודית לבריטניה. מעפילים אלה, שמוצאם מרומניה, היו שונים מרוב המעפילים ולא מריכרוים ארעיים של עקורים. במניין המעפילים כלולים אפוא לא רק מי שהיו בתקופת השואה באירופה הכבושה בידי הנאצים או ששהו בזמן המלחמה בתוככי ברית המועצות ושבו מערבה בתום המלחמה (הדפאיריאנאים), אלא גם כ-15,000 המעפילים מרומניה, וכן כ-5,000 מיהודי בולגריה, שגם הם אינם נכללים בהגדרה הקלאסית של שארית הפליטה,⁴ וגם כ-2,500 מעפילים שמוצאם מצפון אפריקה.⁵ המעפילים שיצאו לדרום לעבר ארץ ישראל ממוחנות העקורים ומריכרוים אחרים במערב אירופה (ובכלל זה איטליה) היו בשר מבשרה של שארית הפליטה, וכמונבים רבים הם משמשים מקרה בוחן לסוגיות שנוגעות לכלל שארית הפליטה. במאמר שפורסם לפני כחריטר שנים מובאים בהרחבה ובהעמקה סקירה וניתוח של תהיסטוריוגרפיה על שארית הפליטה, אולם המתברר, דליה עופר, מבהירה במפורש שהדין אינו כולל את הכתיבה על ההעפלה. המאמר הנוכחי הוא אפוא חוליה נוספת לדין ההוא, ובא להשלים אותו הן בשל הגדרת מה שאין בו רהן בשל הזמן שחלף מאז פרסומו.⁶

המאמר הנוכחי עוסק בייצוגם של המעפילים בהיסטוריוגרפיה הישראלית, היסטוריוגרפיה כמונבה החדש, משמע הוא נסמך לא רק על חיבורים מבוססי מחקר אקדמי אלא גם על אמצעי מבע אחרים שעיבדו את דמותם של המעפילים בשיתחבורי וביזכרון הקולקטיבי הישראלי. עם זאת, אין בסקירה זיכרונות שפורסמו פה ושם וספק מי קרא אותם, כי עניינם של המאמר הוא חומרים פונמיים. ב"ישראלית" הכוונה לחיבורים שכתבו חוקרים ישראלים ופורסמו בעברית ובישראל.

לקוט מורשת

למאמר ישתי מסגרות זמן: האחת היא התקופה הנחקרת, מתום מלחמת העולם השנייה עד הקמת המדינה, ומכלל הזן נשמע הלאו: אין הוא מתייחס לקליטת המעפילים ולהשתלבותם בחברה הישראלית. מסגרת הזמן האחרת היא תקופת הכתיבה של החיבורים, שראשייתה זמן ההתרחשויות עצמן, והיא מגיעה עד ימינו אלה. הדין ביחס אל המעפילים ובאופן הצגתם נעשה על רקע התקופה שנכתבו בה החיבורים, על סמך המוסכמה שההיסטוריוגרפיה מעידה על התקופה שהיא נכתבה בה לא פחות, ואולי אף יותר, משהיא משקפת את התקופה הנחקרת, בדרך המכתם של ההיסטוריון והפילוסוף האיטלקי בנרדטו קורצ'יה, "כל היסטוריה היא ת-זמנה" (all history is contemporary history). הדין נע על ציר זמן שנחלק לקלחמש תקופות, אשר גבולותיהן אינם קשיחים לחלוטין:

- א. תקופת ההעפלה 1945-1948
- ב. מהקמת המדינה עד שלהי שנות השבעים של המאה העשרים
- ג. משנות השמונים עד ראשית שנות התשעים
- ד. שנות התשעים
- ה. שני העשורים הראשונים של המאה העשרים ואחת.

א. 1945-1948: המעפילים נישאים עלי שכמם של בחורינו, וכתפיהם שלהם חלשות

בשלב הראשון של חידוש ההעפלה לאחר מלחמת העולם השנייה, בחודשים אוגוסט עד דצמבר 1945, הגיעו לחופי הארץ שמונה ספינות קטנות שכמעט כל נוסעיהן (כ-1,040) חמקו מעיניהם של הכריסים והצליחו להיכנס לארץ. על החוף קיבלו את פניהם חברי הפלמ"ח (ובכללם אנשי הפל"מ, שלצורך הדיון במאמר הנוכחי הם היינו הדין) ועוד מאנשי היישוב. באותם ימים נתפסה ההעפלה בעיני היישוב כהושטת יד לניצולי השואה; ושלחי היישוב באירופה, על הספינות ועל החוף, הם הגורם הפעיל, ואילו תפקידם של המעפילים סביל. ההתבטאויות נאמרו או נכתבו בידי אנשי היישוב, המעפילים מוצגים בהן בגוף שלישי. חוויית המפגש עם המעפילים, ההתרחשות מוחפן ההתייחסות אליהם כאו לביטוי פומבי בחיבור שהיה למסמך מכוון — "אחותי על החוף", פרי עטו של יצחק שדה, שהיה מפקד הפלמ"ח. החיבור פורסם בשם העט שלו "י. נודד" באוקטובר 1945 במדווח "מסכיב למדודה" בעלון הפלמ"ח ודא אור לימים בכמות אחרת.⁷

הכותב פגש על החוף אחת "מלונכלה, פרומת-בגד, פרועת-שיער". מי היא? בחורה צעירה שנצילה בזכות היותה אויביקט מיני לשירותם של הקצינים הגרמנים. "כתובת קעקע סבועה ככשרה: זרק לקצינים' [...] מנוללים התעללו בה ועשאה"

לקיט מורשת

סמור לחופי הארץ, ושמונה ממעפילי רפיח טבעו ביים. אך רק אונייה אחת נשאה שם, וכו' התיבה "מעפילי". בפברואר 1947 נהרג מעפיל בקרב על האונייה לנגב. שמו לא היה ידוע תחילה, ולכן פורסמו בחיפה מודעות על הלוייתו של "המעפיל האלמוני", וזה השם שניתן לספינת המעפילים שעשתה אז דרכה ארצה.¹¹

מינואר עד יולי 1946 הפליגו לעבר ארץ ישראל 11 ספינות מעפילים, ובהן 10,500 נפש. שתיים מהן — אליזה גולומב ורכ הוז — הגיעו ברישיון הבריטים בסיומה של פלישת לה-ספציה (כאיטליה)¹²; האחרות נתפסו, המעפילים נכלאו במחנה עולית ושוחררו לאחר תקופת הסגר קצרה אגב ניכרי מספרם ממכסת הסטיטקטים שקצבו הבריטים: 1,500. בתודש. אנשי היישוב לא נפגשו עם מעפילים כחור קבוצה מוגדרת, ואם התודעו אליהם, היה זה באמצעות ההתרשמויות של השליחים הארץ-ישראלים במחנות העקורים באירופה, ששם הם פגשו את המעפילים כוחו (הפיטנצ'ואליים). מה שעניין את השליחים יותר מכול היה שאלת התאמתם של אנשי המחנות למאבק הציוני ולבניין הארץ.¹³

באוגוסט 1946 הפעילה בריטניה מדיניות חדשה בניסיונותיה לכלום את ההפעלה: המעפילים שנתפסו גורשו לקפריסין. בשלב זה התכתנונה במעפילים וההתמשות מהם מוכחות דרך עיניהם של מלווי הספינות ושל השליחים למחנות המעצר בקפריסין. היו שליחים שהביעו דעות שליליות על המעפילים, וכו' כומן היו מהם שמצאו צורך להזים דעות מעין אלה שרווחו ביישוב, ומכאן אנו למדים על אופן ראייתם של אנשי היישוב את המעפילים.¹⁴ לאנשי שארית הפליטה, וכללם המעפילים העצורים בקפריסין, היה דימוי שלילי בעיני אנשי היישוב, ועצורי קפריסין ידעו זאת.¹⁵

כך כבר עם התחלת הגירוש לקפריסין החליטה ההנהגה הציונית על שנייה הטקטיקה של המאבק נגד הבריטים. בקיץ 1946 הגיע המאבק המזויץ של היישוב לשיאו כליל הגשירים (יוני) ופיצוץ מלון המלך דוד (יולי); ההפעלה צברה תאוצה, והאונות הגיעו תכופות יותר וגדולות יותר ויותר; אולם בחזית המאבק להקמת מדינה לא הייתה התקדמות כלל: הוועדה האנגלו-אמריקנית לא המליצה על הקמת מדינה יהודית (או מדינה ערבית), ותוכנית מוריסון-גרדיי (שעיקודה: אוטונומיה חבלית בארץ ישראל), שנולדה בעקבותיה, אף הסיגה את המאבק על ארץ ישראל לאחור. או אז החליטה ההנהגה הציונית לרסן את המאבק הצבאי לסוגיו ולהעביר את כוכב המשקל ליזרה ההנהגה הציונית. הוחלט לחזול מן "המאבק הרציף" ולנהל "מאבק צמוד", שהוגבל לתחומי ההגנה על זכות העלייה, על זכות ההתיישבות ועל זכות ההגנה הצבאית ולרכיב את המאבק בידה המדינית-דיפלומטית. המעפילים, שתחילה ראו בהם פליטי חרב שיש לחוש ולהצילם, היו בתוך זמן קצר לנשאי הכמעט כלעריים של המאבק. מציבור שנישא על שכמם של "כחורייני", המעפילים, בפרפרזה על אותה שורה מן הסור של אלתרמן, היו לאלה שנושא את מאבק עלם עלי שכם.

לקיט מורשת

עקרה". ואיך היא הגיעה לחוף? אנשי היישוב הביאו אותה אליי. היא "מתייפחה ואומרת: חבר, מה לי פה? למה הביאנו? הנה? הריאוייה אני, כי אנשים צעירים ובריאים יסכנו את חייהם למעניי? וכך הוא עונה, לא לה, אלא לצבור שלי: לפני אחייתי אלה אני כורע ברכ, משחתוחה אפיים ארצה, מתאבק בעפר רגליהן. / ובקומי על רגלי, אני מיישר את גופי, וקוף ראשי כלפי מעלה ואני חש ויודע: / למען אחייתי אלה — חזק אני / למען אחייתי אלה — אמיץ אני. / למען אחייתי אלה — גם אכזרי אהיה. / למענכן הכל — הכל". שדה מכבא הרגשה של אחרות, אמפתיה והזדהות עם המעפילה. דבריה שלה מובאים לא ישידות מפיה אלא בתיווכו של הכותב. המעפילה איילמת. אפשר גם לראות כרכיזי של שדה הד לרגשות האשמה שהיו מנת חלקם של אנשי היישוב, שמקודם בימי חוסר האונים של המלחמה (ואיך בדברים אלה כויד לומר שרוביה עליהם אשמה, אלא שזו הייתה הדגשתם).⁸

חלפו שבועות אחדים, וכליל חג המולד 1945 הגיעה האונייה חנה טנש אל מול נהרייה. המעפילים (למעט שניים שנספו) הורדו אל החוף ונטמנו ביישוב. בעקבות האודע (ובעקבות מסיבה שנערכה לכבודו של רב החובל האיטלקי של האונייה) כתב אלתרמן את "הטור השביעי" שנושא את הכותרת הארוכה: "נאום תשובה לרב-חובלים איטלקי אחר ליל הורדה".⁹ שירי "הטור השביעי" של אלתרמן שפורסמו בימי שישו בעיתון דבר, העיתון הנפוץ ביותר ביישוב באותו זמן, שיקפו את המצב בעת כתיבתם וגם תרמו לייצוב דמותם של המעפילים בעיני בני התקופה הזיא ובימים שאחריה. למי מרים המשורר דמותם של המעפילים בעיני בני התקופה הזיא ו"לחיי הספינות שבדרך", להיי הכתורים, הפלמ"חניקים, "הנשיאים את עצמם עלי שכם", וכמובן לחיי הקפיטן האיטלקי. וכשהוא מכשר לקפיטן מה העתיד נישא בחוכו — "כי פתוחים השערים. / כבר מזמן נפתחו חי שמיים". הוא גם אומר לו מי עשה את המלאכה: אותה "חבורת הנערים / שעמדה אותה לילה כמים". והמעפילים?¹⁰ יקו! אינם מוזכרים כלל.

המעפילים נעדרו גם מן השמות של אוניות ההפעלה. השמות שהוענקו לאוניות ההפעלה כותב בדרך כלל פנימה, ליישוב, לחיזוק רוחו ולליכודו סביב מטרות המאבק וצביונו. הם ליוו את אירועי התקופה (בירה, יגור, לטרון, רפיח) או נשאן סימליות עידוד והעלאת המורל כמו "לא תפחדונו", "לקולמוסיות", "לניצחון" ו"אף על פי כן" (כתגובה על גירוש מעפילי אקסטרס להמבורג). היו שהנציחו את שמות אבות התנועה הציונית, את מנהיגייה ואת ידידיה או את זכרם של בני היישוב וכנותיו שנפלו במלחמת העולם השנייה (חנה טנש, אוצו סנסי, חביבה רייק, כתריליא יפה, כ"א יורדי הסירה ועמרים שוחט) ובמלחמות ההפעלה (כרכה פולר — על שמה של חברת הפלמ"ח שנהרגה בהתנגשות עם הצבא הבריטי כליל וינגייט ב-1946 ושכתי לוד'ניסקי על שמו של שליח ההפעלה שנספה בתאונת דרכים באיטליה). תריסר אנשים — אחד עשר מעפילים ומנהיגי אחר — נהרגו בקרבות עם הבריטים

ולדהזיק מעמר בתנאים האינמיים שבהם חיו? תמיהתו של השליח הארץ-ישראלי הייתה רכה, "חרי אמרו לנו, שאנו עתידים להיפגש עם סוג אנשים מסוים, קשה במיוחד".²¹ שליח תנועת החלוץ בדרום צרפת כתב לחבריו בארץ מיד לאחר שעזבו האוניות את פורט דהבוק בדרך להמבורג: "לא האמנו בציבור הזה [...] רעדנו לקראת בא האוניות. מה דריה מצב האנשים, מה גדול היאוש, מה רצונם לעתיד [...] והתפתענו מחדש".²² התנגותם של המפעילים כפרשת אקסודוס שינתה לטובה את תדמיתם, והיישוב נסחף בקורבנות קולקטיבי של העצתם. עוצמת ההתפתחות וההפתעה לטובה מעידות על ההערכה הנמוכה שלהם, שרווחה קודם לכן.

פרשת אקסודוס שימשה רקע והשראה לשלושה טורים מאת אלתרמן.²³ אחד מהם – "עלחמת אירופה תשי"ז" – אינו מזכיר את המפעילים כלל, אלא מתייחס רק לצד המדיני של הפרישה ומזכיר בקצרה נער מן היישוב העוסק בהכאת ספינות מעפילים.²⁴ המוטו המקדים את הטור השני – "העם ושלוחו" – מספר: "תינוק שנוגד באחת מספינות הגרוע, אחרי שהפליגו, מת בדרך. הוא הוכה לקבורה ימית בקפסה של פח במפרץ ביסקי". המסר של השיר הוא: "אנחנו קרואנו אל זו השליחות", אנחנו – היישוב, ר'הגוף הפעוט [...] גויס לשליחות מדינית וצבאית / עור כטרם עמד ורפף". המשוור מכבא רגשי אשם על הטלת עומס המשימה על "שליח כזה" אף שספק הוא אם העם "חי היי הקרבה, ללא קץ ושיעור, / נטוי שכס לזמן-לעלה?"²⁵ כשם שבטור על "כנסת ישראל" ילדה קטנה היא המייצגת את המפעילים, הפעם המפעיל-הגדול הוא תינוק. הטור השלישי – "מהו חג לאומי" – יחדו לאקסודוס ומאיר את המפעילים, הפעם – המבוגרים, שהצבא נאלץ לגרוור בידיהם וברגליהם אל החוף במבורג: יום חג לאומי "זהו יום המראה כי אנגלים חמשה / יצטרכו לאחז ככל איש ראשה / אם ירצו לקרעם ממדינת-היהודים".²⁶

אולם מכל שירי "הטור השביעי" שכתב אלתרמן על ההעפלה, ובהם שירת הלל לגבורות המפעילים וביקורת על האדישות של היישוב בארץ ושל העם היהודי באמריקה כלפי המאבק, מכל השירים הללו נחקק ביוזכרון הקולקטיבי הסלקטיבי דווקא השיר על "בחורינו", הכרי הפלמ"ח, הארץ-ישראליים, "הנשיאים את עמם על שכיב". ולמזכרה העם ואף נעלים חלקם של המפעילים במסכת ההעפלה.

ב. מהקמת המדינה עד שלחי שנות השבעים של המאה העשרים: העפלה נטולת מעפילים

בשלב הראשון של כתיבת קורות ההעפלה של השנים 1945-1948 היא הצטיירה כנטולת מעפילים, והמעפילים נעלמו מסדר היום של ישראל בראשיתה.²⁷ גיבורי העפלה היו אנשי המוסד והפלמ"ח אגב דחיקת המעפילים ממנו. כאשר הוכרחו

רכיב הכחינו בשינוי שהתחולל, וכיצד דברי התוכחה כלפי היישוב העומד מן הצד והבעת נקיפות מצפון כלפי המפעילים שנוותרו לכרם במערכה, קיינה גם ראגה, שמא לא תעמונה "הכתפים החלשות" שלהם במאמץ. מלוי ספינות ההעפלה ריזוהו על מקרים שניחנו בהם הוראות להתנגד להשתלטות הכרטיסים על הספינה, אולם המפעילים גילו התנגדות רפה בלבד "עקב פחד מריזות".¹⁶ כך היה במקרה של "לוחמי הגטאות", במאי 1947, ובעיתון הארץ נכתב: "היישוב וכל בעלי הצינו הטוב יכרכו אותם על החליטה זו. [...] יהיו אשר יהיו צודדת התנגדותו של היישוב לגוררות הממשלה, איז החטייל עליהם, על המפעילים, את החובה להגשימו. הם עשו את שלהם בעצם ההעפלה".¹⁷ ומנגד, היו מקרים שניחנו בהם הוראות להתנהגות מאופקת, אך המפעילים דרשו לגלות התנגדות.¹⁸

במאבק עם הכרטיסים על סיפון האונייה כנסת ישראל בנובמבר 1946 בנמל חיפה, נדרגו שלושה מעפילים. אלתרמן העלה את הנושא לסדר היום הציבורי בטורו "חלוקת התפקודים".¹⁹ ילדה קטנה היא זו שמייצגת את המפעילים בטור. וחוזר בו המוטיב שהמאבק נישא (רק) על כתפיהם של המפעילים, כשהמשרוד חויש שמא לא יעמדו כתפיהם החלשות במעמסה. לדבריו, "נעשתה חלוקת תפקודים" בין המפעילים ליישוב "שאיננה לפי חלוקת הכוחות". הטור, שביסודו הוא בקורות נוקפת על התנהגות היישוב העומד מנגד, משקף חוסר אמון בכותם של המפעילים לעמוד במשימה שהוטלה עליהם. לכו יש להסיף שמלוי האוניות ואחרים תיארו לא אחת את המפעילים במילים "חומר אנושי קשה", והפלמ"חניקים נתקלו בהתנהגות לא מוכנת להם ואף דוחה בעת הכנת המפעילים להפלגה וכזמן מסע ביים.²⁰

מן הדברים שנכתבו באותם ימים מסתמן יחס מורכב כלפי המפעילים: הערכה כלפיהם מהולה בכיקרות עליהם וחשיב בנוגע לטיבם וכבונגע לכושר עמידתם. החשש מפני חולשתם של המפעילים וחוסר האמון בכותם לשאת בעול המאבק ליוו את פרשת אקסודוס על שלביה, התפתגו במהלכה בהדגה, והיו לכסוף להערכה שגבלה בהעציה ובהתבטלות. בדרך כלל היה מסעם שונים היוו 4,500 מעפילי אקסודוס, שהשתתפו במסעם נמשך זמן רב והיו בו שלבים שונים יותר מחורשיים. השלב הראשון היה הקרב מול אוניות הצי הכריטי רעם החיליים שניסו להשתלט על האונייה בעודה כים; השלב השני – העגינה במישך שלישיה שביעות מול חופי צרפת בחום הלהט של חודש אוגוסט, כשהמעפילים מסרבים לרדת לחוף על אף ההזמנה של ממשלת צרפת; והשלב השלישי – חורדת המפעילים מאוניות הגירוש לרציפי הנמל בהמבורג.

כשהגיעו אוניות הגירוש ועליהן מעפילי אקסודוס לצרפת, הארץ-ישראליים, אלה שליוו את המפעילים על האוניות ואלה שהמתינו להגיעתן על החוף, היו מופתעים לטובה מההתנהגותם. הם התבטאו בלשון השתאות: "עמידתם של המוני המפעילים – זה היה הגילוי הגדול שלנו. שאלנו את עצמנו: מהיכן הכוח לאנשים אלה לחיות

הם הוצגו בתור גורים פסיכי.

תחליץ של שלב היסטוריוגרפי זה הוא הספר הספינה שניצחה, שכתבה וערכה העיתונאית ברכה חכם.²⁸ הספר, שראה אור לראשונה בשנת תשי"ט (1949), מגליל מביא את דבריהם של אנשי המוסד והפלמ"ח, את דבריו של אחד המתנדבים האמריקנים ואת דבריו של מעפיל אחד בכותרת "בעיני כן 77", המסכם את דבריו כן: "אילמלא עזר הסוכנות וההגנה לנו, הפליטים היינו לאבק אדם. החצי לא היה נשאר מאתנו".²⁹ השער ששמר "הם היו אתנו" נפתח בדברי העריצה של מעפיל ליבחרוי ארץ-ישראל, ש"נתנו הוראות למעפילים", ואלה מצידם — "את גורלם תפקידו בידי חברים אלה, ועליהם הם נשענים כילדים המתרפקים על אמו בשעת סכנה".³⁰ בהמשך השער מובאת תכתובת של השליחים הארץ-ישראלים. במכתב אחד כותב "צר", הוא מליכה פרי: "כפי הנראה אינכם מעריכים די הצורך מהי שאלת האוכל לגבי יכולת העמידה והאפשרות לקיים משטר מעריכים די הצורך מהי שאלת שרובם הגדול של האנשים של יוצאי המחנות, משפחות עם ילדים ותינוקות המון נשים הרות".³¹ ברבים מן המכתבים עולה שאלת יכולת העמידה של האנשים אם תתארך השהייה על האוניות מול פורט דה-בוק. השליח על אחת מאוניות הגירוש העירי: "95% של האנשים איתנים ומוכנים להילחם עד הסוף ולא לרדת, אולם 5% הנתונים עלולים ליצור הרכה קשים".³²

בשער "המכתב האלמוני" מובאים קטעים ממכתבים ששלחו מעפילים מאוניות הגירוש בפורט דה-בוק. המכתבים חתומים כדבעי, אבל הרי המעפילים אלמונים... יתר על כן, רבים מן המכתבים שפורסמו בספר הספינה שניצחה, ואולי כולם, לא הגיעו כלל לנמעניהם. אנשי המוסד ושליחים ארץ-ישראלים אחרים הרשו לעצמם להשתמש במכתבים האלה בתור כלי תעמולה, אגב התעלמות מפרטייתם של הכותבים.³³

ניכרת בספר מנמה לפאר את בחורי ארץ ישראל אגב הצנעת חלקם של המעפילים (וכן להאריך את המוסד גם על השכונם של גורמנים אחרים). בפתח הספר נמנים מחוללי "מדורת המרי העברי", ובהם "גבוריו — ארבעת אלפים וחמש מאות הנפש, יחודים פליטים, נערים ונערות, אמהות צעירות וישישים ותינוקות, אשר לחמו ואשר רעבו ואשר היו לאחד בועקתם: לא נרד! ומיד לאחר מכן: "ונשמנו — קופץ קטן של בחורים ובחורות מארץ-ישראל, שליחי ההגנה ועושי דברת, אשר מתוכה צמחו ולאורד פעלו ונכחו הזיג שלה הדליקו בלבם ושל המעפילים את לפיד ההקרבה הנהדרת בקדשם שם ישראל".³⁴ בספר ניכרות היטב טביעות אצבעותיו של ראש המוסד לעלייה ב' שאיל אביגור (קודם לכן: מאירוב), שהטביע את חותמו גם על כתיבת ספר תולדות ההגנה (זה יתבר בהמשך הדברים). לדעת הביגורף שלי אריה בועז, הספר הספינה שניצחה הוא עדרת נאמנה ל"אפוסורפסת" שנטל אביגור על הכתיבה ההיסטורית

בנושאים שהיו חיוניים בעיניו, דוגמת התעפלה. הוא הפנה אל חכם מסמכים ומידע, התערב בתוכנו של הספר ובאופן הצגת הדברים וכתב לו הקדמה.³⁵ ספר אחר בשלב הכתיבה הראשון — ספר הפלמ"ח (1953) — הדגיש את חלקם של הפלמ"חניקים בניגול ההתנגדות לתפיסת האוניות, והידס כלפי המעפילים הוא פטרוני: הפלמ"חניקים היו אחוזי "תשוקה לציאת עמם — עם מעפילים לחממים אלה, לטכר עליהם כגופותינו ממש, לסלול לפניהם דרך-גאללים".³⁶ במסת הפתיחה — "מגמות ומעש" — לחלק של הספר שכתורתו "מערכה שלישית / במאבק" כתב יגאל אלון: "דאוי לזכור שההתנגדות לגירוש, נטלה וצ"ל נפלה? מטבע הדברים על המעפילים עצמם, ועוד יותר שאת על אנשי הפלמ"ח".³⁷ וכסמנו את נחירת האוניות שבתאי לוינסקי (מרץ 1947) כתב שהמבצע "הצליח בזכות עוז רוחו והחלטתו של המפקד במקום, וכמובן בזכות כושרם ומסירותם של הפלמחאים מבצעי המשימה". הוא אף תפקיד לציין: "הי אלה ימאים מן הגרוד הרביעי וחלי רגלים מהגרדר השני".³⁸ והיכן 823 המעפילים?

כעשירי שנה מאוחר יותר ראה אור חלקו השני של הכרך השלישי של ספר תולדות ההגנה, זה שעוסק בתקופת המאבק לאחר מלחמת העולם השנייה. כמו בספר הספינה שניצחה, גם בו מורגשת מנמה להאריך את המוסד על השכונם של גורמנים אחרים, ולפאר את בחורי ארץ ישראל אגב הצנעת חלקם של המעפילים.³⁹ אומנם הספר ראה אור מאוחר יחסית, ב-1972, אולם שורה עליו רוחה של הכתיבה משנות החמישים והשישים. להלן כמה דוגמאות אופייניות. המעפילים, המכונים "פליטים", מוגדרים "חיייליה האפורים" של ההפעלה,⁴⁰ ואולם "צבא ההפעלה האפור זקוק הייה להנהגה", ואת התפקיד הזה מילאה ההגנה.⁴¹ המעפילים פסיבים: "המעפיל הרהורי הועלה באניות ישנות ורעות".⁴² הם מוצגים כפסיביים גם בתיאור פרשת לה-ספציה,⁴³ והפרק (53) שכותרתו "המעפילים מבקיעים דרכם ארצה" מספר על האוניות ועל אנשי המוסד, אך לא על המעפילים. בפיק "יציאת אירופה תש"ז" (55), מנחה המעפילים מרדכי רוזמן מוצג כ"אחד המעפילים".⁴⁴ הפרק נסמך על עדויות של הפעילים הארץ-ישראלים בהעפלה, ואם דכררם של מעפילים מוכבים, הרי אלה דברי שבה על המלווים הארץ-ישראלים.⁴⁵

כיצד יוסבר שמן הכתיבה על ההפעלה בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה מצטיינת תמונה של "העפלה נטולת מפעילים"? הסיבה היסודית היא שגל היסטוריוגרפי זה היה המשכם הישיר של העימותים ששיסעו את היישוב בתקופת הנסקרת (1945-1948). יתר על כן, הכתיבה נועדה לתת משנה תוקף, בדיעבד, לעמותה של צד זה או אחר במחלוקות שפילגו את היישוב אז, ולחזקו במאבק הפוליטי שניהל בתווך, במדינת ישראל, ולקראת העתיד. כשם שעמל אביגור להנציח את חלקו של המוסד שבראשו עמד, כך כתב העורך של ספר הפלמ"ח: "ימלא הספר המוגש כזה את שלחותו לא רק כספר לדברי-הזמנים הצעירים בו וכמנצחה לתפארת דור-נעורים

בהתיכונים שנוכחבו בתקופה הנסקרת כפרק זה המעפילים מוצגים כאובייקט ולא כסובייקט. עוסקים בהם בתור ממלאי הייעור שקבעה להם ההנהגה וכותנים עד כמה הם עמדו במשימה. תנחת היסוד בהתיכונים אלה היא שהמעפילים הם ציונים נאמנים, ולצורה מבצעים חוסר אמון או השלמת ספק בנחישותם, ומתקבלת תמונה שהם תונח והובל בווי הארץ-ישראלים. כך למשל הסביר אביגור את מפעל ההעפלה: "ניצול הכוח הבלתי-נכנס של המעפילים. היה לפנינו כוח סטיכי, לפעמים בצורה יותר לטנטית לפעמים יותר גלויה, שלא היתה להם ברירה אחרת. ואנחנו בחשבון הסופי בנינו על זה שיש כוח כוח בלתי-נכנס".⁴⁷

חזר אל ההעפלה בשנות החמישים בספר שירי עיר הזונה, שראה אור בשנת 1957.⁴⁸ בשער הריאיון של הספר — "שירי עיר הזונה" — מוכאים שלושים שירים שמצציתם יוחדו להעפלה. הם מתכתבים עם שירי "הטור השביעי" מן התקופה ההיא ומשילמים אותם. יש בהם התייחסות אל המעפילים עצמם יותר מאשר בעבר. ב"שיר של מסע" אפשר לראות כדברי אלטרמן על המעפילים אמירה שהם פועלים מתוך רצונם החופשי ומלוכדים סביב המטרה להגיע לארץ ישראל, אולם השורה המסיימת של השיר הוזרת אל "בחורינו": "יעל החוף שביז יפוצו / כבר נערים מתחו אל הספינה הכבל".⁴⁹ לא קל לפרש את השיר "חֶפְתַּ ימים" הכתוב בנרף ראשון רבים כשהחוכרים הם המעפילים המציגים את עצמם: "זאנו רק ערה צפופה ונואשה / ולא פני איש לנו או צלם האשה". בהמשך הדברים הם מספרים על מרד שפרץ על הסיפון: "נכעתים / רדענו להטות את הספינה מחדר, / לקרוא עזרת רודה מרדודים או כרתים / ולא גם הוא כתב בשמם של המעפילים: "בעל כרחנו אנו זה בזה שלוכים / ולא לשוא הלילה זה בזה שלֶחֶנו".⁵⁰ אם התיאור מתייחס לאירוע שאכן קרה ואם לאו, של המעפילים אינה זוכה להארה חיובית דווקא. ב"שיר הקונים" ועל ציוריו מציגם כיצד הם נראים עולי הימים, "כי למכשול אנחנו למסע / ועל ציוריו הקרב אנו רחוקים".⁵¹ באחד השירים מתוארים קשיי המסע, לא המאבק עם הבריטים אלא הקשיים הפדוגוגיים יותר: המזון שהעלה עוכש, המים הזלוחים, הלבוש הדל, תיאור המעורר הזדהות עם מסכנתם של המעפילים.⁵² ככלכך, המשורר משמיע בעיקר את קולם של החלשים מביז המעפילים — הזקנים שתוארו למעלה והילדים, שלהם מויתרים ארכים מתוך חמשת השירים במחזור "ילדי האשה".⁵³

בשיר "דרך של מיכאל" חזר אלטרמן לליל ההורדה מ"נאום תשובה" (ינואר 1946). הוא הביא את הדברים מפיו של מיכאל, ארץ-ישראלי, המתאר את ציבור המעפילים בחמלה וחודר על המוטיב של נשיאתם על כתפי חברים: "עת כי עומסים אנו את הכאים בחשכה, עת כי נושאים אנו את תִּיָתָם על גב, / חשים אנתנו את חרדת נשימתם ואת אנקת גופם הודך והנָפֵךְ / אך גם את פכתם נסגרת על גרוננו".⁵⁴

רב-מעללים, כי אם גם ככל-חיוני ונשק לקראת הכאות".⁴⁶ מיתוס ההעפלה, שהחל להתפתח על פי צרכיה של החברה היישובית בשלהי תקופת המנדט, טופח — ואף בירת שאת — בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה, כחלק מהתגבשותה של החברה הישראלית והמאבקים בתוכה.

ארכיב חוסי שני מאפיינים את הכתיבה בשלב הראשון ותמונו לך שהמעפילים נעלמו ונאלמו.

א. הגל הראשון של כתיבת ההיסטוריה של תקופת המאבק להקמת המדינה היה לכל דבר ועניין היסטוריוגרפיה "מטעם", רשמית ורשמית למחצה, של תנועת שחרור לאומי היצרת לעצמה מיתוס לאומי ושואפת להדגיש את היותה ארוך לגורלה ומנצחת במאבקה נגד השלטון הזר. בכתיבה מסוג זה מודגש כמובן חלקו של מאבק היישוב בהקמת המדינה, אגב המעטת משקלם של תהליכים עולמיים ושיקולים כלכליים ואסטרטגיים גלובליים.

ב. כחלק מן תוויכוח "מי גירש את הבריטים מן הארץ" הודגשה בהיסטוריוגרפיה הרשמית והרשמית למהצה בימי שלטון מפא"י תרומתה של ההעפלה, שהייתה דרך המאבק של היישוב המאורגן בניצוחה של ההנהגה הציונית, להצלת המאבק אגב המעטת חלקם של הפורשים (שיושרתם הפוליטית הייתה באופוזיציה) וגינתי פעולות הטרור שהם ביצעו.

ג. מפעל ההעפלה היה גם זירת התגוששות בין כוחות בתוך היישוב המאורגן עצמו. המוסד, כמעט של מפא"י, והפלמ"ח, שהכוכרה בו הייתה לאנשי מפ"ם (שאיחדה בשנים 1948-1954 את הקיבוץ המאוחד והתנועה לאחדות העבודה עם הקיבוץ הארצי ומפלגת השומר הצעיר), התחרו זה בזה על תרומתו של כל אחד מהם למפעל ההעפלה. והימים הם ימי פירוק הפלמ"ח ושיא המהת בין כן-גוריון ומפא"י וכין מפ"ם שנותנה באופוזיציה.

ד. כשם שהפריון בתיאור מרכזיותה של ההעפלה בתולדות היישוב בשנים 1945-1948 ובמידת התשתפות של אנשי היישוב בה, כך החסירו כמה שנוגע למעפילים. הכיצד? ראשית, למעפילים לא היה חלק במאבק הפנים-יישובי שהתחיל לא רק את מעשי התקופה אלא גם את כתיבת תולדותיה; שנית, לא היה להם הפנאי הדרוש להנציח את חלקם, שהרי ראשם היה נתון אז לעצם הקיום ולמאמצי ההתערות בארצם החדשה. זאת ועוד, המעפילים עוד לא היו מרושתיים מספיק במערכות החברה, התרבות והפוליטיקה של ישראל. נהוג לומר שההיסטוריה שייכת למנצחים, אך לא פחות מכך היא נחלתם של המנצחים, והמעפילים, אף כי השתייכו לצד המנצח, לא השתתפו באותו שלב במלאכת ההנצחה, ועל כן נגרע חלקם בה. וכך נועד למעפילים תפקיד פסיבי — שלא לומר שהם היו "סטטיסטים" — במאבק הפנים-יישובי שהתחיל לא רק את מעשי התקופה אלא גם את כתיבת תולדותיה.

ירויים כתב את ספרו על סמך החומר הכתוב שהיה מציץ אז וראיונות שערך עם איך-ספור אנשים; ונאז ראשית שנות השישים, בתהליך של היזון חוזר, השפיעו הסרט על האופן שאנשים אשר השתתפו באירועים חשבו שהם זוכרים את התקופה ההיא.⁵⁷ עובדה ידועה היא שאין בין הסרט ובין האונייה שהוא נושא את שמה דבר כסרט יש קשורים ובהם מסרים נוסח "תמות נפשי עם פלשתיים" ותסמונת "מצדד". בעיצומה של שביחת הרעב של המלפילים ארי כן-כנען (פול ניומן) אומר לקיטי פרימנט (ארי מרי סיינט), שניסתה לשכנעו לסיים את השביחה ולהיכנע: "כל אדם באייה הזאת הוא חייל. הנשק היחיד שיש לני הוא נכונותו למות". במפעל ההעפלה לא היו תופעות כאלה קיימות כלל, בוודאי לא בצורה הבוטה והקיצונית המוצגת בסרט. ההפך הוא הנכון, נחננו הוראות מפורשות להימנע מקורבנות, והיודים ובנייהם כאחד. ב"אקסודוס 1947" נאסר על לילדים להשתתף בקרב עם הכריטיים,⁵⁸ והם היו פטורים משיבת הרעב ל-24 שעות שהכריזו המעפלים מול חוף צרפת.⁵⁹ וככל זאת, בפטישים מן השלב השלישי של ההיסטוריוגרפיה (שנות החמישים) מציירים תיאורים ופרשנויות המתניגים את מעפלי אקסודוס כתור "מעונוים וקדושים", ושזורים אותם כחוליה בשרשרת המורטורולוגיה הציונית.

לא זו בלבד שהסרט שיבש זיכרונות מן העבר אלא שהוא השפיע גם על הזווית ועל העתיד. הוא הציב את ההעפלה בקדמת העניין היזכורי, ושנת 1964 הוכרזה "שנת ההעפלה". לכאורה נקבעה "שנת ההעפלה" במלאת שלושים שנה להגיעתה של אוניית המעפלים הראשונה – ולוי, אבל מה ההסבר לכך שציינו את שנת השלושים דווקא, ולא את חצי היובל? ייתכן שהיה כאן שילוב של התהדהדה שצור הסרט "אקסודוס" עם תהליכים שחלו בחברה הישראלית, וכשם שרק בראשית שנות השישים התפתה מרינת "שראל לעסוק בחברה הישראלית, ולאחר שנים של מלחמה, על-ידי גדולה והתנסות כלכלית וביטחונית, כך נדחה גם הטיפול באבני הדרך של המאבק על המדינה. משפט אייכמן סלל את הדרך, ואף יצר את הצורך, לטפל גם בפרק שאחרי השואה – 1945-1948. וכשנגיש סוף-סוף לעשות זאת, תחילה במישור המסרי ולאחר מכן באקדמי, כבר הטיל הסרט "אקסודוס" את היגל של על התקופה ההיא והשפיע על אופן הצגתה.

אחד האירועים המרכזיים של שנת ההעפלה היה עצרת ממלכתית לכבוד "אקסודוס 1947" – יציאת אירופה תשי"ז, ובה הובלט פועלם של אנשי היישוב ושל חברי מפא"י. המעפלים, שהרגישו כי לא ניתן להם די ביטוי, התפרצו בקריאות: "הכו לנו את מרדכי רוזמן"; "מרדכי לכמה!" באותה שנה הוציא מריכו התסברה חוברת מסיפורי ההעפלה: לקט, וכו', כך נכתב, "זכרים שנאמרו או נכתבו בתקופת ההעפלה או אחריה אודות פרשיות שונות הקשורות להעפלה. הלקט מיועד לעיון, להכנת מסיבות וערכי מקרא ומופיעים בו קטעי מאמרים, נאומים, זכרונות, שירים

אין הכרז של משל בהסתכלות על המעפילים ובייצוגם בין שירי "הטור השביעי" שכתבו בתקופת ההעפלה ל"שירי עירי היונה" שנכתבו בעשור הראשון של ישראל. אלהרמן כתב את שירי ההעפלה בשנות החמישים על רקע העלייה הגדולה בראשית שנות המדינה וברושים העלייה הגדולה. הוא ביקש להאדיר את האירוע המכונן הזה באמצעות קישור להעפלה שקדמה לו, ואגב כך הוא צייר גם את דמותם של המעפילים, דרך עיניהם של בני היישוב. פרסום הספר עיר היונה היה אירוע רב-תהודה בהיים הספרותיים של ישראל.⁶⁰ אך קשה לאמוד את השפעתו על עיצוב דמותם של המעפילים כשיח הציבורי וכיכרון הקולקטיבי.

בראשית שנות השישים נכנסו לזירה הישראלית גורמים מעצבי זיכרון רבי-עוצמה של פרשת ההעפלה ושל מקומם של המעפלים בו: הספר אקסודוס מאת לואיס יורד, ועוד יותר ממנו – הסרט שנעשה על פיו בכיכובו של אושו פריינגר וכיכובו של פול ניומן. הסרט הגיע לברי הקולנוע בישראל בינוי 1961 (כחצי שנה לאחר יציאת לאקוניים בארצות הברית כחג המולד של שנת 1960).⁶¹ השפעת הסרט על ההיסטוריוגרפיה של התקופה שקדמה להקמת המדינה, וככלל זה ההעפלה, על הייצוג שלה בעיני הדורות שלאחר מכן ועל עיצוב הזיכרון הפרטי והציבורי והקולקטיבי בישראל נבעה במידה רבה מן העיתוי. בזמן שצולם הסרט, בישראל, נרעדה המדינה לשמע ההודעה הדרמטית של כן-גוריון בכנסת (ב-23 במאי 1960) שאדולף אייכמן נרפס ונמצא בישראל. הצגת הככורה של הסרט, בקיץ 1961 (21 ביוני), התקיימה בזמן שביירושלים התנהל משפט אייכמן (מ-11 באפריל).

הסרט נמנה עם החזיונות של רבים מאזרחי ישראל, שמשפט אייכמן היה להם חוויה מעצבת, אכן דרך בניבוי זהותם היהודית והישראלית. להבנת עוצמת ההשפעה של "אקסודוס" יש לזכור, שהיו אלה ימי טרום-סיליווייה, עידן הזוהר של הטרוינוסטור. לישראלים של 1961 היה משפט אייכמן בעיקר קולות שבוטעים ממקטי הדין בכל פינה וקטעים קצרים בינומי החזשות שהוקנו בבתי הקולנוע לפני תחילת כל סרט. תסצנות ב"אקסודוס" המשחזרות את החזיונות שעברו המעפלים בשואה, התאור המפורט של הסלקציה באשוויץ ופרטי הפרטים הכמעט טכניים של תהליך החשמדה מפני של רב לנראו במעמד מכתן הכניסה של לאצ"ל, כל אלה היו מן ההתמוזודיות החזותיות הדאטונות של הישראלים עם השואה. ידוע שתמונה אחת שזורה אלה מילים, ו"אקסודוס", שאורכו יותר ממאתיים דקות, האפיל על החומר הכתוב, שהיה אז מועט למדי, שכן היה זה השלב הפרה-היסטוריוגרפי של שליח תקופת המנדט. הסרט פוץ אל המציאות הישראלית בזמן שהציבור היה צמא לרעית על תולדות המאבק בשנים 1945-1948, אבל עמדתו מעט מאוד מקורות מידע. זה היה לפני שעמדו לרשותו מחקרים אקדמיים על התקופה ההיא, ומן רב לפני שראו כמו עיניהם קטעים תיעודיים מן התקופה ההיא.

נהוג לציין בתור נקודת ההתחלה של שלב הכתיבה השני את פתיחת התיקים הנוגעים לעניין בארכיונים הכריטיים, הנחשפים שנה לאחר מלאת שלשים שנה למועד ההרחשויות, וכך משנת 1976 ואילך התאפשרה בהדרגה גישה לתיקים הנוגעים לתקופה הנדונה כאן. לחשיפת תיקי הארכיון הכריטי (וגם האמריקני) הייתה חשיבות מאין כמוה לחקר התקופה כמה שנוגע להיבטיה המדיניים, ופירות המחקר שהשכילו בזכות פתיחת הארכיונים תרמו גם להארת הפן האנושי של סיפור ההעפלה. עוד דחיפה קיבל חקר ההעפלה על שם שאול אביגור (שהלך לעולמו ב-1978) בזאשת לחקר מערכות ההעפלה על שם שאול אביגור (שהלך לעולמו ב-1978) בזאשת שנות השמונים. הפרויקט סייע לחוקרים כמלגות, במענקים וכתנגשת חומרים שהיו גנזיים מחוץ לישראל, תוך כגייית עדרות מעשרות אנשים שהיו שותפים להעפלה, וככללם מעפילים, ומימן את פרסום פירות המחקרים בסדרה של ספרים.⁷⁰

עוד לפני שהחלו לראות את פירותיו הראשונים של פרויקט ההעפלה (כשנת 1990), ראה אור ספרו של זאב הרדי פליטים מנצחים אימפריה, שאפשר לראות בו, כמו ספרו שהוזכר למעלה אניות או מדינה מעיץ חולית מעבר בין שלבי ההיסטוריוגרפיה הישראלית על ההעפלה; ואכן, הרדי הגדיר את ספרו "פתיחה לרייזן"⁷¹ שם הספר יוצר את הרושם שהמעפילים ניצבים במרכזו, אך לא כך הוא. והוא עוסק בעיקר בענייני מדיניות וארגון. הוא כאילו פוסח על שתי הסעיפים: הוא מספר על המעפילים, אך אינו מביא דברים ישירות מפייהם ומביע פליאה על התנהלותם.⁷²

כותרת המשוה של הספר הראשון שדאה אור כחלק מפרויקט ההעפלה — "העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הכריחה, ההעפלה ושארית הפליטה"⁷³ — משקפת נאמנה את תוכנו, ולמעשה רק שני מאמרים בו עוסקים בהעפלה מאירופה לאחר מלחמת העולם השנייה, אך לא דווקא במעפילים. רק מקצת הספרים שראו אור בפרויקט הציגו את חלקם של המעפילים בהעפלה⁷⁴ ובהנו את רצונותיהם, את מאווייהם, את התנהגותם ואת הדינמיקה החברתית שהתקיימה ביניהם. נוסף על כך, פורסמו כמה וכמה מאמרים בדרך זו. אומנם גם בשלב הכתיבה הזה המעפילים מוצגים כמי שלא הייתה להם ברירה — דרכי ההגירה האחרות היו חסומות כפניהם, וכאירופה הם לא רצו להישאר, אבל התמונה המוצגת היא שהם לא ניצבו בפני שאלת חיים או מוות. כפרפרזה על אמרה שלקחה מעולם מושגים אחר, המעפילים ושארית הפליטה ככלל מוצגים לא בתור פרולטריון שאין לו דבר לאבד זולת ככליו אלא בתור ציבור בעל תודעה לאומית שבנסיונות הזמן המקום בחר ללכת בדרך זו ולא אחרת. מחקרים אלה, שמבוססים על מקורות מן הזמן ההוא מראים שההתנהגו הצינונית רתמה את המעפילים למאבק שהיא הנתיבה, אבל הם הודחו איתו. העלייה לאוניות המעפילים נעשתה לא בכפייה, והביקוש להעפיל היה גדול מהיצע המקומות באוניות המוסר לעלייה ב⁷⁵.

ועוד⁶¹. אין בלקט דברים משל המעפילים עצמם; הסיפורים הם בעיקר של השליחים, בהמשך התקופה המוגדרת כאן כשלב הראשון של הכתיבה על ההעפלה ראו אור ספרים אחדים שכתבו אנשי היישוב שהשתתפו בה. הספר הספינה "אולואה": עשרים שנות⁶² ונכתב, כמו ששמו מעיד, מהזווית של המפקד הארץ-ישראלי של הספינה. ככלל, המעפילים מוצגים בספר כחיות, אבל אין הוא חף משמץ של התנשאות ארץ-ישראלית.⁶³ את ההתנהגות של המעפילים בעת הקרב הוא מתאר שהייתה "כמו לפי פקודה"⁶⁴ והקורא מתרשם שהם התנהגו "כמו שצריך", אבל אין התייחסות לשאלה אם הייתה הנהגה מתוכנס. שנים אחרות לאחר מכן ראה אור ספרה של ערה סרני ספינות ללא דגל על ההעפלה מאיטליה, וגם בו זווית ההסתכלות היא ארץ-ישראלית במובהק.

בשנת 1972 (ופורסם תחילה בצרפתית בשם "זוהק השכות") האור החדיש מוטל בעיקר על הצד הצרפתי. גבורי הספר הם אנשי המוסר, צרפתים מן השורה ומדינאים. אומנם מובא בו סיפורם של שני מעפילים "מרדכי" (רוזמן) ו"נורכרט" (נת קליגר), אולם ככלל, המעפילים עוד נמצאים בצל, או ביקט אילם למדי.

כעשר שנים לאחר מכן (בראשית שנות השמונים) ראה אור הספר אניות או מדינה, וכו תפקידם של המעפילים עוד פסיכי.⁶⁵ נכתב בו שהשאלה כיצד הם יתנהגו הייתה בנדר "נעלם גדול"⁶⁶ ונוצרת בקורא הרגשה שיהס הארץ-ישראלים כלפיהם נע בין התנשאות לניכור.⁶⁷ ככלל, על חלקם של המעפילים נכתב מבחזר, ולא על סמך מקורות משלהם.⁶⁸ הספר הוא פרי שיתוף פעולה בין אחד ממחזירי ההיסטוריה (זאב הרדי, איש המוסר לעלייה ב) להיסטוריון (זאב צחור), והוא סנונית ראשונה של מחקר אקדמי שדאה אור על ההעפלה בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה.

ג. שנות השמונים וראשית שנות התשעים של המאה העשרים: החזרת המעפילים לספור ההעפלה

השלב ההיסטוריוגרפי השני של תולדות ההעפלה, שהחל בשלהי שנות השבעים, נאלץ (בניסוח שאול מאחד העם)⁶⁹ להתמודד לא רק עם "האמת הארכיולוגית", היא האירועים שהתרחשו בשנות הארבעים, אלא גם עם השכבות של "האמת ההיסטורית", כלומר עם ההיסטוריוגרפיה (כהדרגתה כמאמר זה) שהצטברה מאז: ספרים, קביצים, מאמרים, סרטים ושיח ציבורי.

בשנות השמונים אף החלו מעפילים לפרסם את סיפוריהם, ואחד החלוצים הוא ספרו של מעפיל מהאונייה אקסודוס יצחק גנוז כיסופים וסער. חיבור ספרותי זה משלב זיכרונות קטעים יומן.⁸¹ עוד חיבורים מעין זה ראו אור מאוחר יותר.

מחקרי השלב הקודם, אם התייחסו אל המעפילים לסיפור ההעפלה וזכותם אותם בתור סובייקט, בתור ציבור בעל תודעה משלן, שראוי להתייחסות בזכות עצמו.⁸² כנכור, בשלב הקודם, אם התייחסו אל המעפילים, זה היה בעיקר כמו אל אוברייט שיש לבחון את יחס הצינונת כלפיו, את תרומתו למאבק הצינוני וכן הלאה בריקות אינטרומנטליות ופנוקצינוליות. מה נשתנה השלב השני מן הראשון כמה שנוגע לתיאור חלקם של המעפילים? נוסף על כך שנוצרה הפרסקטיבה הנדרשת לעריכת מחקר היסטורי, חוקרי השלב השני היו בדרך כלל צעירים יותר ומעורבים פחות אישית ורגשית, רעיונית ופוליטית באירועי התקופה. זאת ואף זאת, ככל היסטוריון, גם כתובי החיבורים כשלב השני הם תוצר של החברה שהם חיים בה. בשנות הייחום המלצכות הם חוו, בהיותם חלק מן החברה הישראלית, את משפט אייכמן, את תקופת ההמחנה של מאי-יוני 1967 ואת מלחמת יום הכיפורים, ואירועים אלה עשו אותם אמפתיים יותר לקורבנות השואה ולשוודדים ממנה. לכן יש להוסיף את הנטייה הגוברת למחקר היסטורי חברתי שמעניין בפרט ושל כתיבת היסטוריה "מלמטה". בדרך כלל חושבים בהיסטוריונים שמטרם היא לנתן מיתוסים ולהוכיח שאין להם בסיס, אבל השלב השני של ההיסטוריוגרפיה על ההעפלה תרם דווקא לחיזוק ולכיסוס של מיתוס גבורת המעפילים, גבורה שקטה ונוגעת ללב.

השינויים כרוח המחקר באו לידי ביטוי גם בשיח הציבורי. בשנת 1987, במלאת ארבעים שנה לפרשת אקסודוס, האירועים סביבה — עצרת רבת-משתתפים בהיכל התרבות בתל אביב ותוכנית טלוויזיה בשעת צפייה שיא, ערב ראש השנה — נערכו באווירה רגועה ונטולת חילוקי דעות. המעפילים כבר נחשבו אז ותיקים, שורי מעמר למוליהם. רבע מאה של אירועים ומחלוקות חדשות הולידו שותפות פוליטית בין הצדדים המתחמים לשעבר, ואוירה של פיוס ואחוה שררה בין המעפילים וכי השליחים מן הארץ.

ד. שנות התשעים של המאה העשרים: הסבת המעפילים מסובייקט לאוברייקט

חקר ההעפלה ככלל ומקומם של המעפילים בה כפרט נמשך בשנות התשעים של המאה העשרים וכשני העשורים של המאה העשרים ואחת באפיקים אחדים: רובם ייסרו כפרט הבא. פרק זה עוסק בתקופה קצרה בשנות התשעים של המאה העשרים, שפרטמו בה חיבורים אחדים, אשר עיקר החידוש בהם הוא הטחת האשמות בהנהגת

לאחר קובץ המאמרים העפלה ראה אור המחקר על אוניית המעפילים אקסודוס מאת כותבת שורות אלה, שעיקר החידוש שהוא מציע הוא הצבת המעפילים במחקר הדרמה.⁸³ מועילית בו הטענה שפרשת אקסודוס הייתה לניצחון מנקודת הריאות הצינונית בזכות המעפילים, שהוטלו למערכה אשר הם לא התכוונו לקראתה ומילאו את חלקם בה מעל ומעבר למה שציפו מהם. הספר מפרט את התנהגותם של המעפילים בכל אחד משלבי הפרשה ומראה כיצד גם מעפילים שלא השתתפו בקרב מול חופי הארץ היו נחלשים בסדרובם לרדת לחוף בצרפת וכן כי כנראה האתגר הייתה מידת החיננות. כשינוצבה בפני המעפילים משימה שהם הכירו בהשיבותה ובתורמתם להגשתה, והיא הייתה לפי כוחם, הם עמדו בה בכבוד. המבחן המשותף שעברו המעפילים מול פורט דה-בוק הביא לכך שבעת ההורדה בהמבורג מעפילים רבים שלא השתתפו בקרב מול חופי הארץ גילו התנגדות פסיבית ואף אקטיבית להורדתם מן הספינות. לפני שהגיעו לאוניית הנגרוש ההוראה בעל פה (כרמקולים מסיירות שהגו סמוך לאוניית) וככתב ל"א לרדת!" ויש לתת את הרעת שבהתבטאויות של אנשי ארץ ישראל הדברים מנוסחים כפקודה "לא לרדת" או "אל תרדו", ובהתבטאויות של המעפילים הניסוח הוא "לא נרד"⁸⁴ זאת ועוד, ככל שלוש האוניות התקבלה אותה החלטה: לא נרד, בין שהיה שם שליח מן הארץ ובין שלא.

למרות היותה של פרשת אקסודוס יוצאת דופן וייחודית במפעל ההעפלה, יש בה כדי ללמד עליו ככלל.⁸⁵ כשיצאו מעפילי אקסודוס לדרום ארצה, הם לא היו שונים ממעפילים שהפליגו מאיטליה ומצרפת לפניהם ואחריהם. הם היו חתך נאמן של אוכלוסיית מוחנת העקורים באזור הכיבוש האמריקני של גרמניה, ששהו בו אז יותר מ-150 אלף יהודים. הם ייצגו את הדורות השונים של המעפילים (מבחינת מועד הגעתם למחנות העקורים), את מנצח ארצות המוצא שלהם ואת קורותיהם בשנות המלחמה. ארבה, לעומת הפלגות קודמות היו בין מעפילי אקסודוס יותר משפותח עם ילדים קטנים ויותר אנשים מבוגרים וכודדים ("סתם יהודים" בלשון הזימים מהם, אנשים שלא השתייכו לאחת התנועות הצינוניות). המסקנה היא שאם ציבור זה עמד במבחן, הדבר יכול להעיד בדרך של קל וחומר על רוב רובם של אחיהם להעפלה.

הספר אי הגידוש נכתב בידי נחום כונגור, שהיה בין המעפילים שגבלאו בקפריסין. הוא ראה אור עשר שנים לאחר הספר גירוש קפריסין, שמחברו דוד שערי היה שליח למחנות שם. בספרו של שערי מוצג הביטוי "אבק אדם"⁸⁶ הוא מתאר פעילויות של המעפילים, אבל לא בפריזמה שלהם, והמקורות שלו אינם פרי כתיבה של המעפילים. ואילו כונגור מפרט יותר על הפעילות של המעפילים; מביא יותר פרטים עליו; וכותב על "חברת המעפילים". שני החוקרים תמימי דעים כי המעפילים לא הצמירו מתוכם מנהיגות⁸⁷ וכי לא היו ביניהם מנהיגים ברימטיים.⁸⁸

הציונית על ניצול ציני, אינסטרומנטלי ואף מניפולטיבי של המפעילים לצורכי המאבק הציוני. חיבורי גל כתיבה זה החזירו את המפעילים לתפקיד האובייקטי, "תפצים" שהם כחומר בידי ההנהגה הציונית ושליחיה.⁸³

נושאת הדגל של הכתיבה ברוח זו הייתה עדיית זרטל, שדגדגה את המפעילים "אחד החנית בידי ההנהגה הציונית במאבקה לסיים המנדט הבריטי ולהקמת מדינה יהודית, חזמו בידי ראשי המאבק הזה והקורבן הלא יגונה שלי".⁸⁴ אומנם היא סייגה את דבריה ורואתה "חובה לציין כי רבים מן המפעילים/הפעילים, בעיקר המאורגנים שבהם, חברי תנועות הנעדר המפלגות הציוניות, לא ראו את עצמם קורבנות המצב הזה, אלא שלחיו מציון ואף גיבוריו", אך היא המשיכה מייד: "היי בנייהם אחד וזהם, אנשי-שורה, 'זומר' אנשי קשה' כהגדרתם הרווחת של שליחי היישוב, שקיבלו עליהם את הדגל, באין ברירה".⁸⁵ כספרה זרם של היהודים, שכתורת המשנה שלו היא "ההגירה היהודית המחתרנית לארץ-ישראל, 1945-1948", הסובייקט הוא המוסד לעלייה ב',⁸⁶ והמפעילים הם אובייקט. הם מוצגים "כשמונים אלף בני-אדם, יהודי הגולה, שהובאו לארץ-ישראל אחרי מלחמת-העולם השנייה, בדרכים 'בלתי-לאליטה' על-ידי הארגון הציוני הארץ-ישראלי הנדון".⁸⁷ המוסד שיגע את יהודי הגולה לעבר חופי הארץ,⁸⁸ וחסה של ההנהגה הציונית כלפי הגולה היה אינסטרומנטלי-פוליטי.⁸⁹ לא זו בלבד שהעבור שיוגע ארצה אינו מתקרא כספר "מפעילים" משום שמונה זה הוא חלק מן הטרמינולוגיה הציונית אלא שלמחברת אף איז עניין בשאלה איך הגדיר הציבור הזה את עצמו?⁹⁰ והיא אינה נסמכת כלל על מקורות של המפעילים.⁹¹

ברוח דומה כתב יוסף גרודזינסקי, שמניעי הכתיבה של ספרו והקו שהתנחה אותו מבדיר כספרו מבקש להציג סיפור חלופי, נטיב שונה מזה שמוכר על תולדות העקורים היהודים באירופה לאחר מלחמת העולם השנייה. אחת השאלות שהוא בא לכתוב היא "איזה חלק מהם והיהודים תושבי מחנות העקורים) הצליחו השליחים הציונים להביא למדינת ישראל?⁹² ישראל?⁹³ מסקנתו של גרודזינסקי היא ששארית הפלטה לא הייתה מעוניינת להגר לארץ ישראל, ומכאן שההעפלה הייתה נגד רצונם (או ברירת מחל). דומה היא גם גישתו של תום שגב, כספרו המליציון השביעי שבפרק העוסק בהעפלה כמעט אינו כותב על המפעילים, אלא כותב בעיקר על השליחים, על ההנהגה הציונית ועל המטרות המדיניות של הציונות.⁹⁴

עולה השאלה אם המטרות המדיניות של ההעפלה עלו בקנה אחד עם הרצון והאינטרס של המפעילים או שהן עמדו בניגוד להם. חוקרי הגל השלישי לא טרחו לכתוב אם המפעילים הזדונו עם מטרות ההעפלה. ראינו שכוחי השלב השני נדרשו לסוגיה ברוח זו: ההנהגה הציונית ניצלה, ונכון יותר – רתמה, את המפעילים למאבק שהיא הנדיגה, אולם הם הודוהו איתו. בניסוחו של זאב צחור: ניצולי השואה לא היו

כלי פעולה פסיבי של הפוליטיקה הציונית. הפוליטיקה הייתה כלי הפעולה הפעיל של ניצולי השואה".⁹⁴

החיבורים הנמנים עם הגל ההיסטוריוגרפי של שנות התשעים נכתבו ברוח הפוסט-ציונית ואופנת "ההיסטוריונים החדשים", שרווחו בישראל באותן זמן. הם הסיגו את ההיסטוריוגרפיה על ההעפלה לאחר כ כמה וכמה מובנים, ויותר מכול הנסיגה מתבטאת ברחם אל המפעילים, שחזרו להיות אובייקט, אלא הפעם, כמונה פוסט-מודרני מברת המרדש של הדקונסטרוקציה – הם התפצו. למעשה, כוחי חיבורים אלה הם-הם שהפופו את המפעילים, הציגו אותם כחכילות דוממות שאפשר כביכול לסלסלן על פי החלטת ההנהגה הציונית (ונגד רצונם?) ממחנה לרציף נמל וממנו לאוניה וכן הלאה. דומה שבחסם של מחברים אלה למפעילים קרה להם מעשה בלעם מהופך: הם ביקשו לכרך, כלומר להציל את כבודם של המפעילים מידי הציונות שביקשה להשתמש בהם שימוש אינסטרומנטלי, ונמצאו מקללים בכך שהחזירו אותם למעמד האובייקט, ציבור נטול רצונות משל שנוע על פי הוראות "מלמעלה" וללא רצון והנהגה משלו. כתיבתם נגועה בהעלמות מהמפעילים, בריחוק ואף בניכור מן הנפשות הפועלות. לא מן הנמנע שבספרה של זרטל המפעילים מושקטים, שמא ימוטטו דרכיהם את התזה האנטי-ציונית של המחברת.⁹⁵

הור ליחס כלפי המפעילים העולה מכתיבה זו מוציג בספרו על מקופי אקטורוס יוסי הראל, שכתב יודם קניין, ובו הוא כותב, בשמשו כככול פה למפעילים: "הם פגשו גם ארצישראלים אחרים שחוננו לתעב את ההיסטוריה היהודית. הם פגשו לא מעט ארצישראלים שהביטו בהם ככתלעים אנושיות. [...] לאחדים מהארצישראלים הם היו לא יותר מסחורה המובלת לארץ".⁹⁶

דומה שהכשל הממור ביותר של הכותבים "החדשים" נעוץ באי-הכנה מוחלטת של רוח הזמן, או התעלמות ממנה. כאשר מעריכים את הנפשות הפועלות ואת מניעיהן בשנים 1945-1948 על פי סולם ערכים של חברת שפע מערבית, שבעה, כובשת ונתנתנית, כמו שהייתה ישראל בשנות התשעים, אכן קשה ואולי בלתי אפשרי להביץ את ההנהגות המפעילים ואת הציונות שלהם. וכאשר מתעלמים מרוח הזמן אין נותנים את הדעת לאפשרות שהיה אולי גם משהו שההעפלה העניקה למפעילים ככני גאים, שהשיפו זהות אישית וקולקטיבית, ולא רק לקחה או שמא גזלה מהם.

הכתיבה הפוסט-ציונית על ההעפלה (ועל שארית הפלטה בכלל) הייתה חלק ממקתפת רוחב על הציונות ועל מדינת ישראל, בניסיון להוכיח שלידה של מדינת ישראל בהסא. זו הייתה מתקפה רבת-חזיתית, וככללן, לצד יצירתה של בעיית הפליטים הפלסטינים במלחמת 1948 והיחס כלפי העולים מארצות האסלאם, ניצב חטא היחס של היישוב ושל הציונות אל יהדות אירופה בתקופת השואה ואל שארית

הפלטה אחרת. הויריכות ההוא, המלמד כאמור על ישראל של שנות התשעים יתרו

מאשר על התקופה הנחקרת, מעורר שאולת בנוגע לעבודתו של ההיסטוריון. אומנם הכותבים בשלב ההיסטוריוגרפי השני על ההעפלה (ועל היישוב וארץ ישראל בשלהי תקופת המנדט) לא היו מעורבים בקורמיהם בנושא הנחקר וכיבוייהו והפעילו את כלי חכירות הנהוגים באקדמיה, ואולם בכל זאת אפשר להבחין בקרב מקצתם בהזדהות ציונית. כתיבתם של כותבי הגל השלישי התאפיינה במידה גדושה של ביקורתיות, לא רק במישור המקצועי (גישה ביקורתית למקורות וכדומה) אלא גם שבתחומי מדעי הרוח והחברה, וברודאי בנושא כה טעון תולדות היישוב, השואה, שארית הפליטה וארץ ישראל המנדטורית, החוקר הנכנס כדי לארכיון מביא עימו משען קודם. לפיכך המבחן הוא אם החוקר נכנס לארכיון כדי לעיגולים סביב החץ שכבר נגע בקיר או שהוא בא בשערי הארכיון כדי לנסות לגלות "מה קרה באמת", לגבש את התזה שלו ולהאשה, כשהוא מודע להשפיעו העיונית ובהיותו פתוח לאפשרות "העובדות יבלבל אותי".

הכתובה על ההעפלה בשנות התשעים אינה עשויה מעור אחד. לצד חיבורים שהזכרו למעלה, פורסמו מחקרים שמאפייניהם דומים לאלה של השלב השני, כמו שתוארו בפרק הקודם.⁹⁷ מדובר בחיבורים שמבוססים על מחקר, כמו מאמריהם של דוד שערי⁹⁸ ושל דליה עזרפ⁹⁹ על עשורי קפריסין ועל חוברת המעפילים שהתהוותה שם (מגמה זו נמשכת גם בעשורים שלאחר מכן) ומחקרו של שלמה שאלתיא על ההעפלה מברגריה ודרכה בשנים 1939-1949, העוסק בהעפלה מנקודת הראות של יהודי בולגריה ומשקו את רצונם של המעפילים לעלות ארצה.

בזמן פורסמו גם חיבורים ששבו ועסקו מזווית אישית ואחרת בסוגיות שכבר נדונו בעבר. למשל: הספר אקסודוס משרדת מאת ניסן דגני, המשלב את נקודת המראה של הארץ-ישראלים עם זו של המעפילים, נסמך על כתיבה קודמת, ואינו מתמייך להציג עובדות חדשות.¹⁰⁰ בספר חזורים מוסיבים ברוח המיהוים שהחל להתקיים עוד בתקופה הנחקרת וטופח בשלב הראשון של הכתיבה על אודותיה והוא שההעפלה ככלל ואקסודוס בפרט השפיעו על ההחלטה של הכריזים להעביר את שאלת ארץ ישראל לא"ם ועל החלטת הא"ם לחלק את ארץ ישראל ולהקים מדינה יהודית בחלק ממנה. דברים ברוח זו מצויים בפרסומים אחרים, ובהם ספרים שכתבו מעפילים. מכיוון שדברים אלה נכתבו לאחר שפורסמו לא מעט חיבורים שמבוססים על מחקר ומפריכים טענה זו, ההיסטוריון עלול להיתקף בהרגשת "זריית לרוח אמתה": "לשוא ההיסטוריונית טורחים, מכלים את ימיהם באורחותיהם, מצרפים מסמך לתעודה ומורכחים באותות ובמופתים היכן היו קשרי סיכה ומסוכה והיכן היו פני הדברים שונים. המיתוס חזק מן העובדות".

האפקט המצטבר של הכתיבה ברוח השלב ההיסטוריוגרפי השני וגל הכתיבה השלישי ותהליכים שחלו בחברה הישראלית הביאו לכך שבמלאת המישים של לפרשת אקסודוס (1997) יתחדה לה תכנית כמתכונת "פופולטיקה" בערוץ 1 של הטלוויזיה, בהשתתפות מאוזנת של מעפילים, של מלווים, של היסטוריונים – "ישנים" וגם "חדשים" – ושל פוליטיקאים. דומה שההיסטוריוגרפיה הגיעה לכלל סינתזה בין המגמות השונות, בין הדגשת חלקם של הארץ-ישראלים אגב התעלמות מן המעפילים ובין הפניית אלומות האור על המעפילים אגב השארת האחרים בצל. אך בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים ואחת חלו תמורות נוספות במעמד של המעפילים בהיסטוריוגרפיה הישראלית כמוכנה הרחב.

ה. המאה העשרים ואחת: המעפילים חוזרים לסיפור ההעפלה

פרק ג של המאמר התייחס ל"החזרת המעפילים" ונסק בעבודתו של היסטוריוניו שהחזירו את המעפילים לסיפור ההעפלה. את הקו של העשורים האחרונים נכון יותר להגדיר בלשון פעילה ומן הזווית של המעפילים: "המעפילים חוזרים" לסיפור, אם בכוחותיהם שלהם ואם באמצעות צאצאיהם. בד בבד עם המשך המחקר האקדמי מצטברת כתיבה של מעפילים, המתאפיינת בכך שאין הם מסתפקים בהעלאת זיכרונותיהם אלא גם מסיקים מסקנות מדינית ברוח המיהוים של תרומת ההעפלה להקמת המדינה, ללא הסתמכות על מקורות ראשוניים ועל פירות המחקר שכבר הבשילו והצטברו. ההסבר למגמה האימפריטיביטי של תרומת ההעפלה להקמת המדינה הוא רצונם של המעפילים להיות שותפים פעילים לא רק במאבק אלא גם בהשגת מטרותיה.

ושוב, השינויים ההיסטוריוגרפיים באו גם לידי ביטוי ציבורי. בהגיע מועד ציון שישים שנה לפרשת אקסודוס (2007) נערכה עצרת גדולה בתיאטרון הקאמרי (היום בית ליסי) במל איבי, והדובר הראשי בה היה מנהיג המעפילים מרדכי רוזמן. בחלקו עוד עשר שנים החלה סדרת אירועים לציון שבעים שנה לפרשת אקסודוס. כנותר, בראשית שנות המדינה הייתה ההעפלה נטולת מעפילים, והסיפור היה בעיקרו של אשוי המוסד והפלמ"ח; בשנת 2017 התמקד אור הורקוירים על המעפילים. באירועי שנת השבעים לאקסודוס היו צריכים ההיסטוריונים להוכיח לקהל שהיו עוד שותפים לפרשת אקסודוס, מן היישוב ומאמריקה. דומה שבניהם של אנשי הפלמ"ח ושל אנשי המוסד אינם רואים במעורבותם במפעל ההעפלה אירוע מרכזי בקורות החיים של הוריהם, ואילו הדור השני של המעפילים, ככל שהם מתרחקים מתקופת ההעפלה, היא מתעצמת בהגדרת זהותם. וכרוח התקופה, הם מקימים אתרי אינטרנט וקבוצות פייסבוק, מקיימים אירועים בארץ ובחוצן-לארץ שקשורים להעפלה ויוצאים למסעות

יקיט מורשת

”שורשים” בהשתתפות אחרוני המעפילים וצאצאיהם למחנות המעצר בקפריסין, לנמלים בצרפת, באיטליה ובגרמניה ולאחרים אחרים.
מגיעים ואימלים שניצבים ביצלים של אנשי היישוב, עברו המעפילים לעמוד

ליצדן, ולבסוף, בשלב הנרחב, הם עומדים בקדמת הכמה ובמרכז, ואילו הארץ-ישראלים, אנשי היישוב, התפוגגו מן התמונה כמעט לחלוטין. ייתכן כי פשר הדבר הוא שהמתתפים מן היישוב במפעל ההעפלה השתתפו לאחר מכן במלחמה קשה שהאפילה על חוויותיהם בהעפלה; למעפילים לעומת זאת הייתה ההעפלה, בזמן אמת וברוראי בראייה לאחור, בבחינת קוץ אור לאחר תלאות קשות, והיא הייתה להם שלב מעבר לקראת השתלבותם בחברה הישראלית (אם כי גם מהם היו שהשתתפו במלחמת העצמאות).

סיכום ומסקנות: המעפילים וההעפלה – תרומה הודנית

כמו הנכוחות של השואה בחברה הישראלית שהולכת ומתעצמת ככל שהזמן חולף, כך מקומה של ההעפלה בחייהם של מי שחווה אותה ושל צאצאיהם הולכת ומתעצמת. המגמה הזאת מעלה הרהור שאפשר לנסח בתור פרפרזה על אמירתו של נשיא ארצות הברית ג'ון פ. קנדי “אל תשאל מה המדינה יכולה לעשות בשבילך; שאל מה אתה יכול לעשות בשביל מדינתך”¹⁰¹: איך די בכחינת השאלה מה תרמו המעפילים להעפלה ולמאבק להקמת המדינה (עניין זה הוא כבר בגדר מוסכמה) אלא יש לשאול גם מה נתנה ההשתתפות בהעפלה למעפילים. כיצד היא תרמה לשיקומם בתור בני אדם נאים, לאחר שנים של מלחמה ותלאות, בתור יהודים העובדה שבאו אנשים מארץ ישראל אישית וקולקטיבית. כיצד השפיעה עליהם העובדה שבאו אנשים מארץ ישראל ואמרו להם – בואו איתנו, הצטרפו אלינו למאבק משותף, ברוח דבריו של דוד בן-גוריון לעוקרים ב-1945: “אינכם נזקקים בלבד, אלא כוח פוליטי. בהכניס עליכם איני יכול לראות שיש לפני לא רק יהודים שגשחו ואלא גם יהודים לחמדים”¹⁰². רמז להשיבות העובדה שבהעפלה התבקשו השורדים את השואה גם לתת ולא רק לקבל אפשר למצוא בהכרח בין יחסם הביקורתי של אנשי שארית הפליטה בגרמניה ושל המעפילים העוורים בקפריסין כלפי הגוינים לעומת יחסם האוהד כלפי השליחים מארץ ישראל. הגוינים עשה עבודת קודש בסיוע לעקורים ולמעפילים, אבל הוא היה ארגון פילנתרופי שכא לתת. הוא לא הציב דרישות וקשות בפני המבקלים, אבל גם לא נתן להם הרגשת שותפות.¹⁰³

למעפילים, ומתברר שגם לכוננים ולכונניותם, הושתתפות בהעפלה משמשת חוויה מכוננת וצורבת תודעה ושימשה מעין כרטיס כניסה לחברה הישראלית.¹⁰⁴ בספר המגולל את מאורעות העבר הרחוק אגב שילובם עם התרחשויות בעבר הקרוב

יקיט מורשת

יותר ועם הרהורים, זיכרונות ודרכי פרשנות של מונגר, מספר אריה איתמר, שהיה לך במסעה של אקסודוס, כי כשהגיע זמנו להוציא תעודת זהות הוא החליט לציין בה שהוא נולד בתנפה: “אני חיפאי”, אמרתו כלי להתבלבל לכל מי שהתעניין. לא היה זה שקר מוחלט, כי הרי במפרץ חיפה, אל מול הכרמל, נולדתי מחדש”¹⁰⁴. ברוח הדברים שאמרו למעלה בדבר היתה של ההיסטוריה נחלתם של המגוינים, לאחר השלב הראשון שהמגוינים היו בו אנשי היישוב, במאה העשרים ואחת דור תורם של המעפילים ושל צאצאיהם. הם דואגים להציב אנדרטאות, לחדות ועוד סימני הנצחה בנמלים (למשל: בנמל המבוגר בגרמניה, ששם הורדו מעפילי אקסודוס מספניות הגירוש ועל מזוז הנמל בעיר לה-ספציה באיטליה) וכמקומות אחרים. שיאו של תהליך זה היה לאחורונה: ביותמתו של צבי חטקביץ, שנוהל במחנה גירוש בגרמניה של הוריו מעפילי אקסודוס, החלט להעניק את “את המעפיל” מטעם המדינה (משרד ירושלים ומורשת) לכל מי שהגיע לארץ כמעפיל בין שנת 1934 ל-1948.

הערות

- 1) בבטוי “העפלה” הכוונה לעלייה בלתי לגלית מארגנת, מונה עברי שהוא שיעטו של המילה “עלייה” (המדינה והגירה של יהודים לארץ ישראל) ועברית פונטי של שם הנווא האנגלי illegal. שיעטו זה מקורו בביטוי לגשר על הדיסוננס בין “עלייה” ל“חוקיות”, שמנקודת ראות צינית הן דבר והיפוכו שם הנווא הלועזי מומנו שיי-החוקיות היא בעיני השלטון חוז בלתי, שהיא על פי החפיסה הצניעת עלייה היא וכוותו הטבעית של כל החדי. אין כי נאמנים אדוקים להשפה העברית השתמשו בצירוף “עלייה בלתי חוקית”, נפוץ והשורש בהיסטוריוגרפיה המונה “עלייה בלתי לגלית”.
- 2) על עניינים אלה, שאינם נדונים במאמר, ראו: ראובן אהרוני, משת תנן – ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה, אפעל 1997; וכן נחום בוגנו, ספינות המר: ההעפלה 1945-1948, תל אביב 1993, בייחוד עמ' 70-84.
- 3) לפירוט תאורתי: השם “ההעפלה” שהוענק לה, שמו המקורי, נמל היציאה, הארץ היציאה, מקום ההורדה, הארץ ההורדה, מספר המעפילים ונמלים (נחתו בחוף, תפסו, לאן נשלחו) ראו: יהודה סלוצקי, ספר תולדות המגנה, 3.2, תל אביב תשל”ב 1972; עמ' 1902-1903.
- 4) ראו: שלמה שאלתיאל, מארץ הולדת למולדת: עלייה והעפלה מבבל-גורל ודרבה בשנים 1939-1949, תל אביב 2004.
- 5) כ-800 מעפילים נצפו אפריקה היו באוניות “יהודה הלוי” ו”שיבת ציון”, שהפליגו מאנגליה, ועוד כ-1,700 הפליגו באוניות שיצאו מאירופה. פירוט הנתונים ומקורותיהם מובא בתוך: דניאל ביטון ב”אלי, מ' 5/1948-5/1948, עמ' 11-11.
- 6) אתה המעפיל הנפוח אפרקאא? – צפון אפרקאא שהמעפילי לפלשתניה-א”י בשנים 1947-5/1948, עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה 2017.
- 7) על המגמות מדין בהעפלה ראו עמ' 467-484. מאחר יותר פורטס מאמרה של רליה עופר, “שארית הפליטה בהיסטוריוגרפיה הישראלית”, עינית בתקומת ישראל, 17 (2007), עמ' 465-511.
- 8) “זרלכו שנים יהודי: היסטוריוגרפיה וחיבור: עלייה ב' ושארית הפליטה”, יקיט מורשת לחקר השואה והאשטשמניס, 95 (2014), עמ' 143-166, שהיא בוחנת בו את הדינמיקה בין הזיכרון לאירועים ההיסטוריים ולמצבאית בהווה, ואת עיקר הדין היא מייחדת לזיכרון, ורק מעט – להשפעתו על המחנה היסטורי. חלק ניכר מהמאמר עוסק בתקופת העולם השנייה ובזמן המלחמה.

רשת

- 93) תום שגב, המלחין השביעי: הישראלים והשוואה, ירושלים 1991, עמ' 111-125.
- 94) זאב צהור, "יציעולי השואה והפוליטיקה הציניתי – מי המנצל ומי המנוצל?", בתוך: אלי צור (עורך), עולם יש אור חוש: קהלות ישראל בעידן המודרניזציה ופוגש לישראל אופנהיים בהגיעו לגבורותה, וירשלים 1995, עמ' 264-279, הציטוט מעמ' 279. גרסה מקורמת של המאמר: Zeev Tzohar, "The Holocaust as Political Factor", *Middle Eastern Studies*, vol. 24 no. 4 (1988), pp. 432-444
- 95) ריאיון עופר, "שארית הפליטה", עמ' 466. "יש חוקרים שיערך מטרות היא לקעקע את נטיסיה-העל הציני על רבירי השונים, גם במחירי של עיוות התמונה ההיסטוריים".
- 96) יודם קריוק, אקסטרנס: אוריסאה של מפקר, ישראל 1999, עמ' 155.
- 97) פורסטמן ג'ם זוכרים שעניינם הקליטה וההשתלבות של המעפילים בארץ. מאמר זה אינו דן בנושא.
- 98) דוד שער, "מאפייני הברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין", משואה, כה (1997), עמ' 48-62.
- 99) עופר, "יציעולים כעלמים".
- 100) ניסן רגני, אקסטרנס משרות, תל אביב 1994.
- 101) שבת סבת, קנאת דוד, ר' איש ריב, תל אביב וירושלים 2004, עמ' 602.
- 102) בונגו עוסק בכך בספרו אי הגירוש, בייחוד עמ' 86-88.
- 103) ראה: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 497.
- 104) אורח ארתמר, ערפילים ערפיליים: חוויותיו של ילד בן שש מדרכי "הבריחה" באירופה ועד להפלגה באקסטרנס, ישראל 2007; מהדורה שנייה 2019, ומשם הציטוט, עמ' 99.

ליקוט מורשת

- 58) ראו: הלמניש, אקסטרנס, עמ' 87.
- 59) שם, עמ' 127.
- 60) מתוך למערכת מאת מיכה פרי, מעריב, 25.11.1964, וראו: הלמניש, אקסטרנס, עמ' 250.
- 61) מספרי ההעפלה: לקט, הוצ'ה בריד מרכז ההסברה, ירושלים, סבת תשי"ח, דצמבר 1964, מאוזני עמוד השער, עמוד לא ממוספר.
- 62) אריה (לובין) אליאט, הספנה "אלואה": סיפורו של ארטור, תל אביב 1968, עמוד לא ממוספר.
- 63) שם, עמ' 199.
- 64) שם, עמ' 193.
- 65) ואב (נביה) הודי וואב צור. אגיות או מדינת: קורות אגיות המעפילים הגורלות "פאן יורק" ריפאן קיטניש", וילא ציין מקום ההוצאה לילא ציין הארץ ההודפתה, עמ' 58-74.
- 66) שם, עמ' 62.
- 67) שם, עמ' 183.
- 68) לודגמה, שם, עמ' 231.
- 69) אוד תמס, "משמ", נרפס לראשונה בהשלת, כוד יג, הוצ'ה ב (שבט תרס"ד) ונכלל במהדורות השונות של על פרישת דרכים וכל כתב אחז-העם
- 70) עם סיורו של פריקט ההעפלה הפסידו החוקרים שגאספו בשנות פעילותו בארצות תולדות ההנהגה.
- 71) זאב נדיה הודי, פליטים מגורמים אומפרי: פרשית עלייה ב', 1948-1945, תל אביב 1985, עמ' 11.
- 72) שם, עמ' 228.
- 73) אגיתה שפירא (עורכת), העפלה: מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה, תל אביב 1990.
- 74) מתשע המומגורפיות שראו אור בפריקט, רק שלוש עניינן והעפלה לאור מלחמת העולם השנייה: הלמניש, אקסטרנס; בונגו, אי הגירוש; שאלחיתאל, בולגריה.
- 75) שמו של הספר במהדורות האנגלית אף הודיש זאת: *Aviva Halamish, The Exodus Affair: Holocaust Survivors and the Struggle for Palestine*, Syracuse University Press, Syracuse 1998
- 76) עניין זה ברך בהרחבה בפרק "לא נודי", הלמניש, אקסטרנס עמ' 105-112.
- 77) ראו: אריבה הלמניש, "אקסטרנס" – המקרה הפיסי המשמעות הכללית", הצינונת, מאסף יח (1994), עמ' 383-390.
- 78) שער, גירוש קפריסין, עמ' 189.
- 79) שם, עמ' 315.
- 80) בונגו, אי הגירוש, עמ' 271.
- 81) יצחק נגור, כיסופים וסער, תל אביב 1985.
- 82) ראו למשל: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 485.
- 83) עזריה זיסל, "המעפילים והקורדישנים: כינויה של מרסיוודאגוה לאומית", זמנים, 48 (אביב 1994), עמ' 26-45.
- 84) "שהספילים מעפירים מוד ליד ופוקקים אותן באישישית על ירף זה או אוד בתחת כלשהי".
- 85) זיסל, "נפשות", עמ' 107-108.
- 86) שם, עמ' 117.
- 87) הג'ל, וזבם, עמ' 18.
- 88) שם, עמ' 23.
- 89) שם, עמ' 26.
- 90) שם, עמ' 34.
- 91) שם, עמ' 29-30. ראו בעניין זה גם: עופר, "שארית הפליטה", עמ' 485.
- 92) יוסף גרודזניקלי, חומר אגושי טוב: יהודים מול ציונים 1945-1951, אור הודדה 1998, עמ' 178-179, הודגשה שלי.